

Konfirmation i en neoliberal tidsalder

Brian Arly Jacobsen

Adjunkt, ph.d., Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet

Konflikter over konfirmationsundervisningen i folkeskolen er blevet mere hyppige de seneste år på baggrund af skolereformer og forvaltningsmæssige og skolepolitiske ønsker om en mere effektiv og pædagogisk moderne undervisning. Forsøg på at flytte konfirmationsundervisningen ud af skolerne kan ses som et resultat af neoliberale reformtiltag med sekulariserende konsekvenser for kirke-stat-relationen i Danmark.

I Danmark blev der i 2013 valgt 2444 politikere til landets 98 kommunalbestyrelser. Valg til kommunalbestyrelser sker hvert fjerde år gennem et demokratisk valg, hvor valgloven sikrer alle borgere med fast bopæl i Danmark over 18 år stemmeret. Det kommunale selvstyre er nedfældet i Danmark Grundlov. I § 82 fastslås „Kommunernes ret til under statens tilsyn selvstændigt at styre deres anliggender ordnes ved lov“. Formuleringen er stort set uændret, siden Grundloven blev vedtaget første gang i 1849. Det kommunale selvstyre udfoldes inden for kommunallovgivningen og en række andre lovgivningsområder, som på en og samme tid muliggør og sætter grænserne for selvstændigheden i kommunerne. Det er kommunerne, der tager sig af de serviceydelser, som påvirker borgerne: børnepasning, skoler, ældrepleje, veje, miljø, lokalplaner osv. Hermed er kommunalpolitik i centrum af moderne politik – regering og folketing kan ikke styre samfundet uden at rette opmærksomheden mod kommunerne. Kommunerne har et stort råderum – og de forstår at udnytte det, hvilket betyder, at kommunegrænser gør en forskel i stort og småt. Der er store forskelle på skatten i kommunerne. Der er forskel på, hvor meget kommuner bruger pr. elev i folkeskolen, ligesom ældreservice varierer fra kommune til kommune. Kommunalpolitik handler om velfærd i hverdagen, som Kommunernes Landsforening formulerer det i en pjece (KL 2012). Dette er be-

skrivelsen af, hvad kommunalpolitik typisk handler om. Velfærd bliver hermed et centralt begreb i beskrivelsen af den kommunale kerneopgave, ifølge Kommunernes Landsforening og kommunalforskningen (Blom-Hansen *et al.* 2012). Velfærd bliver til et plus-ord i den politiske debat – en flydende betegnelse, hvis betydning ikke er fastlagt, og som forskellige politiske diskurser kæmper om at indholdsudfylde. Velfærd er dermed et så vagt og uforpligtende begreb, at alle partier knytter an til det – vi ved med andre ord ikke så meget om, hvad velfærd er, men vi ved, det er godt. I den offentlige debat drejer velfærd sig ofte om noget andet end, hvad ordet umiddelbart antyder – nemlig fordelingsretfærdighed. Her er det et spørgsmål om lighed og ulighed. Vi diskuterer ikke, hvad velfærd i virkeligheden er, men snarere hvordan goderne i vores samfund skal fordeles, så alle har en retfærdig andel af velfærd. Samtidig handler begrebet også om en vision for samfundet en form for lykkemaksimering, hvor det handler om at skabe et *velfærdssamfund*, som gør flest mulige borgere lykkelige, i forståelsen jo flere objektive goder vi er stand til at fylde vores liv med, desto mere velfærd har vi (White 2010). Hvad er så et objektive gode? Det er her spørgsmålet om religion kommer ind i kommunalpolitikken. Når borgere og politikere skal formulere grundlaget for et objektive gode, det være sig en skolepolitik, ældrepolitik, fødevarerpolitik eller andre politikområder opstår spørgsmålet om det værdimæssige grundlag for de fælles goder. For det meste kan lokalpolitikere diskutere disse spørgsmål, uden at religion spiller en eksplicit rolle i debatten, men sommetider bliver religion eller religiøse grupper en del af den kommunalpolitiske dagsorden. Religion kan i dette perspektiv være en uudtalt kulturel drivkraft, der fremmer en særlig samfundsmodel, som eksempelvis den skandinaviske velfærdsmode (Kersbergen & Manow 2010). Spørgsmålet er, hvad kommunalpolitikere generelt mener, når de skal tage stilling til sager, som jeg her benævner religionspolitik. Religionspolitik er

ikke et faktisk politisk felt i dansk politik, men skal her forstås som et analytisk begreb (Jacobsen 2012, 217-18). Religionspolitik i kommunerne inkluderer ægteskabs- og begravelsesspørgsmål, religionsundervisning, statens principielle forhold til folkekirken og andre trossamfund på et kommunalt niveau. Det kommer eksempelvis til udtryk i spørgsmål om konfirmationsundervisning eller i støtte til frivillige organisationer via Folkeoplysningsloven samt andre spørgsmål, som er en del af dette område. I en elektronisk spørgeskemaundersøgelse fra maj 2013 blandt landets kommunalpolitikere var der flere af svarpersonerne, som i feltet „bemærkninger“ faktisk angav, at religion og kommunalpolitik ikke havde noget som helst med hinanden at gøre, men som vi skal se, er det ikke tilfældet.

Kommunalpolitik er, ligesom resten af det danske samfund, blevet sekulariseret især igennem det 20. århundrede. Det er en proces der stadig foregår, men i forskellige tempi. En kort illustration af kommunalpolitikens sekularisering kan man se i kommunestrukturernes udvikling. Danmark består af en fintmasket sognestruktur, der i sin oprindelige form går tilbage til Svend Estridsen (1019-1074). Hans tanke var, at der ikke måtte findes en plet af Danmarks jord, som ikke var en del af et kirkeligt sogn med ret til kirkelig betjening i sognets kirke (Fenger 1989, 106). Indtil kommunalreformen i 1970 var kommunerne i høj grad sammenfaldende med sognestrukturen. Kommunalreformen i 1970 ændrede dette forhold både, hvad angår struktur og kompetence. Antallet af kommuner faldt fra ca. 1.300 sognekommuner og 86 købstadskommuner til 273 primærkommuner (Christoffersen 1998, 178-79). Fra 1. januar 2007 mindskede strukturreformen antallet af kommuner igen, nu til 98 kommuner. Antallet af sogne var 2.123 pr. 1. januar 2013 med i alt 2.354 kirker (Danmarks Statistik 2014). Der er altså ikke et tilnærmelsesvis sammenfald mellem sognestruktur og kommuner i Danmark i dag og dermed har kommunalpolitikens overordnede struktur frigjort sig fra den kirkedefinerende sognestruktur.

Artiklen vil indledningsvis præsentere empirien. Herefter diskuteres baggrunden for undersøgelsen i et teoretisk perspektiv, hvorefter byrådsmedlemmernes holdning til religionspolitiske emner analyseres. Afslutningsvis perspektiveres undersøgelsens resultater.

Undersøgelsens data

Det er ikke tidligere undersøgt, hvad kommunalbestyrelsesmedlemmer generelt mener om religionspolitiske spørgsmål i Danmark. Denne mangel på viden om religion og kommunalpolitik er jeg i gang med at rette op på gennem en undersøgelse, som både har en kvantitativ dimension, som består af en spørgeskemaundersøgelse blandt kommunalpolitikere, og en kvalitativ dimension, som består af indsamling af dokumentarisk materiale fra forskellige cases i kommuner landet over, som berører religionspolitiske emner samt kvalitative interviews med aktører i disse cases.

Spørgeskemaundersøgelsen fra maj 2013 bestod af 39 spørgsmål.¹ Den blev sendt til alle landets daværende 2468 kommunalpolitikere. 588 kommunalpolitikere svarede på hele undersøgelsen, dvs. en svarprocent på ca. 24 %. Det kan lyde som en lav svarprocent, men virkeligheden er, at kommunalpolitikere får 2-3 spørgeskemaer om ugen fra ministerier, KL, forskere eller lignende som ønsker deres medvirken. Disse undersøgelser har generelt svarprocenter, der svarer til denne undersøgelse.² De mange undersøgelser blandt lokalpolitikere er med til at devaluere spørgeskemaundersøgelsen som forskningsmæssigt redskab blandt denne gruppe af informanter. Spørgsmålet er, om det skaber problemer for repræsentativiteten: kan resultaterne generaliseres til hele populationen af kommunalpolitikere? Repræsentativiteten kan tjekkes ift. variable, vi allerede kender i hele populationen såsom køn, bopæl og politisk tilhørsforhold. Tabel 1 sammenligner kommunalbestyrelsesmedlemmernes politiske tilhørsforhold i 2013 samt undersøgelsens ditto.

Generelt svarer undersøgelsen til kommunalbestyrelsesmedlemmernes politiske tilhørsforhold i 2013, men der er afvigelser gældende for henholdsvis SF og Venstre.³ Bopæl (regionsvis) og kønsfordeling svarer i undersøgelsen tilnærmelsesvis til populationens. Konklusionen på spørgsmålet om repræsentativitet er, at undersøgelsens konklusioner kan generaliseres.

For at illustrere, hvordan religionspolitiske sager udfolder sig i den kommunalpolitiske virkelighed, undersøges et emne, der inden for de seneste år er kommet på dagsordenen, nemlig spørgsmålet om konfirmationsforberedelsens placering i folkeskolen. På baggrund af kvalitative interviews med lokale aktører i de to første

Tabel 1. Fordeling af kommunalbestyrelsesmedlemmer efter parti 2013 i procent.

Parti	A	B	C	F	K	I	O	V	Ø	Slesvigsk Parti	Lokalliste	Løsgænger	I alt
Optælling 2013*	32,7	2,1	10,1	12,1	0,2	0,9	6,8	27,7	1,0	0,2	4,3	1,9	100,0
Survey 2013	32,3	2,7	8,8	17,0	0,9	0,7	7,3	22,3	1,4	0,2	4,3	2,2	100,0

Usikkerhed i procent mellem 0 og 3,8.

*Optælling baseret på kommunernes oplysninger om partimæssigt tilhørsforhold april 2013.

kommunalpolitiske diskussioner om flytning af konfirmationsundervisningen analyseres rationalet bag flytningen af konfirmationsforberedelse.⁴ De to cases er debatter om konfirmationsundervisningens placering i folkeskolen i Lyngby-Taarbæk Kommune fra 2009 og Viborg Kommune fra 2010. Casene er valgt, fordi de er de første eksempler på debatter om placering af konfirmationsforberedelse, som er blevet taget op kommunalpolitisk. De to cases repræsenterer eksempler på en tendens, og jeg vil i analysen argumentere for, at tendensen har spredt sig til mange kommuner i kølvandet på de første to cases. Ifølge geograf Bent Flyvbjerg kan et casestudie baseret på få cases generaliseres, på trods af misforståelser om det modsatte. Dette kan ske gennem en strategisk udvælgelse af casene, som er tilfældet med dette casestudie (Flyvbjerg 2010, 473). Casene er baseret på informationsorienteret udvælgelse, da de er udvalgt ud fra en forventning om deres informationsindhold. De kan opfattes som kritiske cases, hvor en kritisk case, er „(...) en case, der har strategisk betydning for en overordnet problemstilling“, som repræsenteres nedenfor (Flyvbjerg 2010, 475).

Religion i det offentlige rum

Religion og kommunalpolitik er ikke et emne, der har trukket store overskrifter i de danske aviser. Det er heller ikke et emne, der har interesseret forskere tidligere. Aspekter af temaet religion og kommunalpolitik er dog ikke ukendte historier i forsknings- og medieverdenen. Det gælder eksempelvis spørgsmål om lokalplaner for moskébyggerier, om hvorvidt kommunerne skal tillade religiøse ritualer i skolen – eksempelvis julegudstjenester, Santa Luciaoptog, eidfester, salmesang etc. – konfirmationsundervisningens placering på skoleskemaet, (a)religiøs kunst eller om, hvorvidt kommuner skal tilbyde neutrale ceremonier, rum og plads for livets store overgange som bryllup og begravelse. Spørgsmålet er, om der tegner sig et kommunalpolitisk mønster i håndteringen af sager, hvor religion i bred forstand spiller en rolle? Dette spørgsmål danner baggrunden for denne undersøgelse af religion og kommunalpolitik i Danmark. Den overordnede hypotese i projektets indledende fase var, at det øgede offentlige fokus på religion også får konsekvenser på et lokalpolitisk niveau ud fra en antagelse om en generel spillover-effekt. Tesen bygger på teorier om og undersøgelser af religions tilbagevenden i den offentlige sfære. Jeg har selv undersøgt, hvordan religion i det danske Folketing igennem de sidste fire årtier har fået større betydning for den generelle politiske udvikling (Jacobsen 2008). Men spørgsmålet er, om tesen om religions tilbagevenden i den offentlige sfære i højere grad er et spørgsmål om, at religion er blevet et stridsspørgsmål mellem politikere, og at politikerne bruger det til egne formål, end en egentlig tilbagevenden til

en tidligere guldaldertilstand for religion? Det spørgsmål vender jeg tilbage til senere.

Teorier om religions tilbagevenden i den offentlige sfære begyndte allerede i slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne med den amerikanske sociolog Robert Bellahs påstand om, at for at et samfund kan overleve, skal alle samfund have en offentlig civil religion (Bellah 1967, 1975; Bellah & Hammond 1980). Det var simpelthen det transcenderede værdimæssige grundlag for fællesskabet. Denne nye tilgang blev bl.a. videreført af religionssociologerne Roland Robertson og JoAnn Chirico i en artikel i 1985, hvor de analyserede simultane sekulariserings- og desekulariseringsprocesser i nationalstater forskellige steder i verden som følge af globaliseringstendenser. De argumenterede for, at globalisering på den ene side fører til en politisering af teologi og religion og på den anden side til en teologisering af politik, især i de vesteuropæiske protestantiske samfund (Robertson & Chirico 1985, 239). De argumenterede endvidere for, at på grund af globaliseringsprocesser vil der opstå civilreligiøse problemer i samfund verden over på grundlag af det pres, som udøves på samfund til at definere sig selv – at identificere deres grundlæggende nationale værdier og ideer – i et globaliseret konkurrencepræget miljø (Robertson & Chirico 1985, 238-239). Der vil altså, ifølge dette perspektiv, som følge af globalisering opstå konflikter over, hvem der har retten til at definere værdigrundlaget for et samfunds fællesskab, og religion vil spille en væsentlig rolle i den debat. Dette er en debat, der på en og samme tid kan føre til sekularisering og desekularisering i et samfund. Den amerikanske religionssociolog Philip E. Hammond brugte i midten af 1980'erne (Hammond 1985) sideløbende med førnævnte perspektiv undersøgelser af nye religiøse bevægelser til at stille spørgsmålstegn ved sekulariseringstesen, og senere blev disse perspektiver videreført af José Casanova (1994), Peter L. Berger (1999), Jürgen Habermas (2002, 2006, 2008), og andre, der hævdede, at vi var vidne til „en tilbagevenden“ af religion i det offentlige rum.

Jose Casanovas indflydelsesrige bog *Public Religions in the Modern World* (1994) tog spørgsmålet om sekulariseringstesen videre, hvilket i sidste ende førte til en dødsdom over sekulariseringstesen i religionssociologien, og pegede på en tilsyneladende genoplussen af religion i politik og offentlige anliggender. Den centrale påstand i Casanovas undersøgelse er, at der i dag forekommer en global de-privatisering af religion, som finder sted i den moderne verden. Traditionelle religioners tilhørere nægter ifølge Casanova at acceptere den marginale og privatiseret rolle, som teorier om modernitet og sekularisering har pålagt dem. De religiøst aktive nægter at være begrænset til den private sfære, og derfor er de blevet

„offentlige“, de har trængt igennem anliggender vedr. stat og marked, der forbinder den private og den offentlige moral, redefineret det ‘modernes’ grænser mellem ‘det legale’ og moral, den enkelte og samfundet, mellem familien, det civile samfund og staten, og mellem nationer og verdenssystemet. Casanova betegner denne udvikling som de-privatiseringen af religion i den moderne verden, „By deprivatization I mean the fact that religious traditions throughout the world are refusing to accept the marginal and privatized role which theories of modernity as well as theories of secularization had reserved for them.“ (Casanova 1994, 5).

Ifølge Casanova kan religionernes sekulariserings- og privatiseringsperiode være ovre, men det er selve processen med liberalisering af religion, der skabte muligheden for denne genopblussen af religion i det offentlige rum.

Religions tilbagekomst-paradigme har en tendens til at antage, at religion på et tidspunkt forsvandt fra det offentlige rum, kun for at dukke op igen i samtiden. Er religion faktisk forsvundet fra det offentlige rum, som antydet i José Casanovas bog fra 1994? Hvis det er tilfældet, har dette fundet sted i Danmark – herunder i kommunalpolitik? Den engelske religionssociolog James Beckford udtrykker tvivl om, at den britiske offentlighed nogensinde placerede religion et sted i den private sfære (Beckford 2010, 122). Den samme tvivl kan man overføre til det danske tilfælde. Eksempelvis har konfirmationsforberedelsens placering på skoleskemaet været en del af den kommunalpolitiske og dermed offentlige virkelighed siden grundloven (og før), men det er først inden for det seneste årti, at spørgsmålet har været genstand for konflikt, som i tilfældet med Lyngby-Taarbæk Kommune fra 2009 og Viborg Kommune fra 2010.

Beckford anfægter ligeledes Casanovas skarpe skelnen mellem staten, politiske samfund og civilsamfundet som betingelser for modernitet og moderne liberale demokratier. Hans argument er, at Storbritannien mangler disse klare forskelle, og at der er en sløret grænse mellem stat og civilsamfund – et perspektiv, man efter min mening kan overføre til danske forhold. Folkekirken er på én og samme tid stat og civilsamfund. Konfirmationsundervisning foregår i offentligt regi og er garanteret af staten, men ritualer er i sidste ende frivilligt.

Når religion bliver en del af den politiske dagsorden, synes det mere at have med konflikt at gøre end en egentlig desekulariseringsproces, som Casanova m.fl. hævder moderne samfund har været underlagt siden 1980'erne. Pål Ketil Botvar peger på samme perspektiv i sin artikel i dette temanummer. Når religion bliver en synlig del af det offentlige rum, giver det ofte anledning til konflikt. Roland Robertson og JoAnn Chirico forklarede processen med, at et globaliseret konkurrencepræget miljø ska-

ber et pres på samfund, som fører til civilreligiøse problemer med at identificere samfundets grundlæggende nationale værdier og ideer. Religion spiller en afgørende faktor i denne identifikationsproces – både nationalt og lokalt. Det betyder, at når religion bliver politiseret og fører til politisk konflikt, er det, fordi religion er blevet et kontroversielt fænomen i samfundet (Voas og Ling 2010, 84). Diskussioner om konfirmationsundervisningens placering i folkeskolen er, som vi skal se, en eksemplarisk case til at illustrere, hvordan et globaliseret konkurrencepræget miljø øger pres på nationens værdier, som de kommer til udtryk i konfirmationsundervisningens indlejring i den offentlige skole.

Neoliberalismens reformpolitik

Folkekirken gennemgår i dag adskillige forandringer, og den er udfordret i sin funktion som en bærende samfundsinstitution. Politologen Ove K. Pedersen har undersøgt den lange række af institutionelle reformtiltag i Danmark, og han mener, at det underliggende rationale for reformerne er New Public Management (NPM) og neoliberalisme (Pedersen 2011, 3). Hans teori er, at der er tale om en spillover-effekt, som får konsekvenser for hele den offentlige sektor. Ligeledes hævder religionssociologerne Tuomas Martikainen og François Gauthier, at vi befinder os i en neoliberal tidsalder, hvor økonomien har fået afgørende indflydelse på alle livets sociale aspekter, også religion (Martikainen og Gauthier 2013, 1). Mit argument i denne artikel er, at NPM via en spillover-effekt har bredt sig til folkekirkens institutionelle strukturer og denne udvikling kan også beskrives ud fra teorier om New Institutionalism (NI). Teorien opstod i 1980'erne som en reaktion på „the behavioral revolution of recent decades“, der tolker kollektiv politisk og økonomisk handlen som et samlet resultat af individuelle valg (DiMaggio & Powell 1991, 2). DiMaggio & Powell argumenterer i stedet for et sociologisk syn på institutioner, dvs. på institutionel interaktion og den måde, hvorpå institutioner påvirker individer og samfund. Det indebærer bl.a., at institutioner udvikler sig strukturelt homogent på tværs af institutionelle grænser og dermed „smitter af“ på hinanden eller „bygger reder“ (DiMaggio & Powell 1991, 28-30; DiMaggio & Powell 1991: 63-82). Denne afsmittende effekt kalder DiMaggio & Powell for *isomorfisme*, det, som Pedersen kalder for en *spillover-effekt*. Spillover-begrebet viser, hvordan det frie markeds logik har bredt sig til folkeskolen og folkekirken. Neoliberalisme skal forstås som et alment begreb, der refererer til en økonomisk model eller et paradigme, som blev aktualiseret i 1980'erne på baggrund af det klassiske liberalistiske ideal om det selvregulerende marked (Steger & Roy 2010, 1-10). Ifølge Ove K. Pedersen er

neoliberalismen i dag den dominerende form for økonomisk-politisk tænkning. I velfærdsstaten skulle reformer gennemføres for at skabe demokrati, lighed og „det gode samfund“, med neoliberalismen skal reformer derimod gennemføres for at skabe effektive og konkurrencedygtige økonomier (Pedersen, 2011, 3). Netop effektivitet og konkurrenceevne står centralt som begreber i denne analyse som indikatorer for en neoliberal diskurs. Det vil sige, på hvilken måde kan neoliberale politikker og begreber som effektivitet og konkurrenceevne forandre forholdet mellem folkekirke og folkeskole? Neoliberalisme indebærer som nævnt også ideen om åbenhed i et globaliseret konkurrencepræget miljø. Nationer har altid konkurreret for at synliggøre sig politisk, men i dag foregår det ifølge Pedersen på en anden måde end i efterkrigstiden. Dengang reformerede man for at bidrage til demokrati, lighed og „det gode samfund“. Nu konkurreres der ved institutionelle reformer, inspireret af NPM, og man reformerer for at skabe effektive og konkurrencedygtige økonomier, der kan overleve og sikre velfærdsniveauet (Pedersen 2011, 31-32 og 111). Det handler altså, ifølge denne diskurs, om at konkurrere for at overleve som nationalstat. Martikainen og Gauthier understreger, at neoliberalismen ikke opstod af sociale eller kulturelle behov, men snarere på grund af en økonomisk elites formulering af denne som en økonomisk nødvendighed. Et argument, der hævder at være „the only rational governmental option“ (Martikainen & Gauthier 2013, 14). Denne rationaliseringsproces indebærer, at der indføres pseudomarkeder i den offentlige sektor (Green-Pedersen 2002, 273).

Konfirmationsundervisning som case på kirke-stat-relationen

Konfirmationsforberedelse i Danmark er et særegent fænomen, da det repræsenterer folkekirkens tilstedeværelse i folkeskolen. I folkeskolelovens §5, stk. 2, står der følgende: „Undervisningen i den 9-årige grundskole gives inden for 3 fagblokke og omfatter for alle elever. (...) c) Kristendomskundskab på alle klassetrin bortset fra det klassetrin, hvor konfirmationsforberedelsen finder sted.“ (Skolelov 2014). Det vil sige, at konfirmationsforberedelse, som er *ritualundervisning*, udgør det pågældende års religionsundervisning. Det er dermed ikke undervisning *om* religion, men undervisning *i* religion. Konfessionel religionsundervisning blev erstattet af et kundskabsfag om kristendom med skoleloven i 1975, og Undervisningsministeriet gør også klart, at konfirmationsforberedelse ikke er en del af folkeskolens undervisning (Undervisningsministeriet 2013), men konfirmationsforberedelsen er stadig sikret en plads i skoleskemaet (Skolelov 2014). Folkeskolen og Folkekirken samarbejder om at koordinere forberedelsen til kirkelig konfirmation for de elever,

der ønsker dette. Dette forhold er ordnet i folkeskolelovens § 53, der lyder som følger:

53(1) Tiden for konfirmationsforberedelsen fastsættes ved forhandling mellem kommunalbestyrelsen og præsterne i kommunen. Kan der ikke opnås enighed mellem parterne, træffes afgørelsen af kommunalbestyrelsen efter forhandling med de berørte menighedsråd.

Stk. 2. Der skal sikres konfirmationsforberedelsen den nødvendige tid inden for de rammer, der er fastsat, jf. § 40, stk. 2, nr. 5, og § 44, stk. 2, nr. 1. (Skolelov 2014).

Folkekirken har dermed en særstilling i folkeskolen, som er bestemt ved lov, og integrationen af folkekirkens konfirmationsforberedelse i folkeskolens undervisning kan derfor fortolkes som et udtryk for, at folkekirkelig konfirmationsforberedelse opfattes som en del af den grundlæggende folkelige dannelse på linje med folkeskolens øvrige undervisning. Derfor er det også interessant, at der i disse år bliver rykket ved denne forestilling med debatterne om placeringen af konfirmationsforberedelsen, fordi dette peger på et ændret forhold mellem folkekirke og stat repræsenteret ved folkeskolen.

Konfirmationsundervisningens placering er først og fremmest underlagt strukturelle uddannelsespolitiske forhold, hvilket måske er den vigtigste forklaring på den relativt høje konfirmationsrate. I 2013 blev 71 % af alle unge i Danmark konfirmeret. Selvom det er et fald på 20 % på 40 år fra 91 % i 1974 (Danmarks Statistik 2013), er antallet af konfirmerede stadig relativt højt i forhold til vores nabolande og især hvis vi kigger udenfor Norden og sammenligner med andre protestantiske lande, som eksempelvis England, hvor kun 4,5 % af landets unge i 2010 valgte at blive konfirmeret i Church of England (Christensen *et al.* 2010).⁵ Konfirmationsundervisningens placering vil derfor også blive påvirket af de strukturelle ændringer på skoleskemaets struktur i skolereformerne fra 2006 og 2013. Konsekvenserne kan man studere i de to første eksempler på debatter om konfirmationsundervisningens placering i folkeskolen, som analyseres her. Det interessante spørgsmål i denne sammenhæng er, hvad er det bagvedliggende rationale for lokalpolitikeres ønske om flytning af konfirmationsforberedelsen i folkeskolen? Et politisk ønske, som breder sig i disse år som følge af skiftende regerings effektiviseringsreformer i den offentlige sektor, der bl.a. har ramt det kommunale selvstyre, organiseringen af kommuner og skolepolitikken. Konsekvenserne af disse reformer for konfirmationsun-

dervisningens placering i kommuner, hvor spørgsmålet om ændring af dette har været på den politiske dagsorden, skal vi se nærmere på nedenfor. Det er et spørgsmål, som i sidste ende har konsekvenser for den overordnede kirke-stat relation. Hvis konfirmationsundervisningen nedprioriteres eller helt forsvinder fra folkeskolens skema, vil det betyde en yderligere sekularisering af folkeskolen – en ikke-tilsluttet konsekvens af skolereformerne.

Blandt kommunalpolitikere er der et udbredt ønske om at flytte konfirmationsundervisningen ud af folkeskolen. I spørgeskemaundersøgelsen svarede 40,3 % af kommunalpolitikere, at de ønsker, at konfirmationsundervisningen skal foregå efter skoletid, 32,3 % mente, at det er op til den enkelte skole at beslutte mens kun 27 % mente, at konfirmationsforberedelsen skal foregå i skoletiden. Ikke overraskende er det blandt Region Hovedstadens byrådsmedlemmer, man finder den største tilslutning til, at konfirmationsforberedelsen skal foregå efter skoletid (47 %), mens den laveste tilslutning til dette synspunkt findes blandt byrådsmedlemmerne i Region Nordjylland (30 %).

Hvis man skal sige noget om holdningsmæssige forskelle i det politiske landskab, kan det give mening, at dele partierne op i den typiske landspolitiske allianceskala, selvom alliancer i lokalpolitik i langt højere grad end i landspolitik krydser på tværs af den traditionelle venstre-højre skala. Blandt regeringspartierne, SF og Enhedslistens byrådsmedlemmer finder man den største gruppe af tilhængere af at konfirmationsforberedelsen skal foregå efter skoletid (52 %), mens der blandt byrådsmedlemmer fra C, I, O og V er noget mindre opbakning til dette (25 %). Blandt løsgængere og lokallister er tilslutningen 39 %. Omvendt fordeler tilslutningen til udsagnet 'Mener du at konfirmationsundervisningen skal foregå i skoletiden' sig. Blandt den borgerlige oppositions byrådsmedlemmer (C, I, O og V) er 43 % tilhængere af dette synspunkt, mens det kun er 25 % blandt A, B, F og Ø's byrådsmedlemmer. Blandt løsgængere og lokallister er antallet 26 %. Der er ca. en tredjedel af byrådsmedlemmerne blandt alle politiske grupperinger, der mener, at det skal være op til den enkelte skole at beslutte. Det er overraskende, at der generelt er så høj en opbakning til at flytte konfirmationsforberedelse til efter skoletiden. Det er derimod ikke overraskende, at der er størst tilslutning til at bevare den tætte relation mellem folkeskole og folkekirke blandt C, I, O og V – partier der traditionelt forsvare den danske kirke-stat-ordning.

Spørgsmålet fortæller os noget om et stort antal kommunalpolitikeres ønske om at udgrænse den officielle religions traditionelt baserede institutionelle integration i offentlige institutioner. Motivet for dette ønske får vi derimod ikke svar på. Ser vi nærmere på eksemplerne

i Lyngby-Taarbæk og Viborg er politikernes argumenter mere velbegrunder. De argumenter, som politikerne anvender, handler om effektivisering af elevernes tidsforbrug i skolerne på baggrund af skolesammenlægninger, om moderne effektiv pædagogik (kampen om de pædagogisk effektive morgentimer) og et ønske om principiel adskillelse af kirke og offentlige institutioner.

Konfirmationsforberedelse til debat

Debatter om konfirmationsforberedelse har de seneste par år fyldt mere i den danske offentlighed på baggrund af flere byråds ønske om at ændre konfirmationsforberedelsens placering på skoleskemaet.⁶ I 2009 ønskede et flertal i Lyngby-Taarbæk at flytte konfirmationsforberedelsen til efter skoletid. Argumentet for at flytte undervisningen blandt flertallet i byrådet var, at „Skoletiden er til skoleundervisning“ (*Rudersdal Lokaltidning*, 19-09-2009), som det socialdemokratiske byrådsmedlem Simon Pihl Sørensen udtalte.

Skoleleder for Fuglsanggårdsskolen i Lyngby-Taarbæk kommune, Søren Güllich gør det klart, at dengang sagen stod på i Lyngby-Taarbæk (2009/2010), så han konfirmationsforberedelsens placering i skoletiden som et generelt problem for skemaplanlægningen:

Det helt aktuelle var, et øget antal timer til 8. klasse, så det bliver vanskeligt at finde skemapositioner. En irritation over hele tiden at skulle aflevere de bedste undervisningsparate timer. (...) Så sagde man, fair nok, så deler vi det imellem os. Det var sådan en win-win situation eller en lose-lose situation (...) det var jo fair nok i en forhandlingsposition. Og så den mere useriøse, den der mangeårige strid om det overhovedet er okay, man går til noget, som stort set er frivilligt for eleverne at gå til, inden for den tid, som er obligatorisk at gå til (Güllich interview 2013).

Der var altså flere problemer: Der var et pres på skolen på grund af flere undervisningstimer i 8. klasse, en irritation over at afgive „de bedste undervisningsparate timer“ samt en opfattelse af konfirmationsforberedelsen som en privatsag, der optog pladsen fra de obligatoriske fag. Netop sekulariseringssynspunktet fremhæver Güllich som et vigtigt argument mod konfirmationsforberedelsen i skoletiden:

Det har i mange år været et ønske fra skolerne at få fjernet den der bremse, der lå ved at have en ekstern interesse, privat sag, til at dække for hvordan det er. Så vi har jo fra

skolernes side sagt til eleverne, I kan selvfølgelig ikke gå til håndboldtræning inden for skoletiden (...). Det, der var den aktuelle anledning, var, at timetallet var blevet udvidet igen og eleverne faktisk går rigtigt mange timer i skole i 8. klasse. Det var den direkte anledning, og så var der endelig hul igennem. Det er en blanding af, at der har været en reel problemstilling, og så har der været en vidt diskussion principielt (Güllich interview 2013).

Güllich formulerer det meget eksplicit: Der var „en reel problemstilling“ (øget antal timer) og „en vidt diskussion principielt“ (religion er en privatsag). Güllich bruger dermed både neoliberale- og sekulariseringsargumenter. Güllich er eksemplarisk som repræsentant for skolevæsenet (forvaltning, lærere og forældrebestyrelser) i italesættelsen af problemstillingen i både Lyngby-Taarbæk og Viborg.

I Lyngby-Taarbæk førte forslaget til højlydte protester fra de lokale præster, og sagen endte med et kompromis, som bestemte, at placeringen af konfirmationsforberedelsen skal aftales mellem skole og sogn. Hvis parterne ikke kan blive enige, så skal den i første halvdel af skoleåret ligge efter kl. 14 og i anden halvdel af skoleåret i morgentimerne.⁷ Ugedag aftales mellem sognet og skolen, dog friholdes mandag.

I Viborg forsøgte man i 2010-11 at ensrette tidspunktet for konfirmationsforberedelsen for 7.-klasseeleverne i kommunen, efter at flere skolesammenlægninger havde gjort det svært at finde plads til dette i skoletiden. Kommunen ønskede, at præsterne afgav de pædagogisk attraktive morgentimer. Kommunen og skolernes argument var, at konfirmationsforberedelsen kostede dyrt i både undervisningstid og dårligere vilkår for moderne undervisning. De lokale præster reagerede kraftigt imod, at konfirmationsforberedelsen skulle ligge på samme tidspunkt hver uge – og placeres om eftermiddagen. I Viborg forsøger man sig nu også med et kompromis. Folkekirken frygter, at den mister konfirmander, når byråd eller skoler ønsker at flytte konfirmationsundervisningen til om eftermiddagen. Konfirmationsundervisningen vil, hvis den bliver frigjort fra skolen, blive udsat for konkurrence fra andre fritidstilbud, hvilket vil true konfirmationens position i det danske samfund. Lokalpolitikere ønsker at flytte undervisningen for at imødekomme stigende krav om læring og effektivisering af skolevæsenet. Det, vi ser, er en klassisk konflikt om grænsedragninger mellem den danske folkekirke og statens offentlige institutioner, men på et kommunalpolitisk niveau.

Analysen af uddannelsespolitiske tendenser og skolelovsændringer i de seneste ti år viser, at den neoliberale

spillover effekt til skolesystemet blandt andet ses gennem en overordnet effektivisering af skolesystemet med indførelsen af nationale tests og folkeskolelovens fokus på at uddanne individer til arbejdsmarkedet frem for „til livet“ som i tidligere formålsparagraffer (jf. ex. skoleloven af 1975). Begrebet om kompetenceudvikling afspejler denne personalisering af arbejdskraften. I den forbindelse kan debatterne om placeringen af konfirmationsforberedelsen i skoletiden med fordel ses som et eksempel på en konsekvens af dette forandrede fokus, hvor konfirmationsforberedelse bliver nedprioriteret i den pressede skema-planlægning, hvor fokus ikke længere er på personlig udvikling, men på kompetenceskabelse.

Den neoliberale diskurs består af argumenter, som taler for flytningen af konfirmationsforberedelsen i folkeskolen i forskellige kommuner. Der bliver lagt vægt på neoliberale elementer så som effektivitet og faglighed. I 2012 udtalte formand for Skolelederforeningen Anders Balle på baggrund af en rundspørge til 311 skoleledere:

Der er så meget pres på fagligheden i skolen, at man bør diskutere, om det er rimeligt, at skolerne skal give de bedste timer til præsterne. På baggrund af skoleledernes holdninger vil jeg godt opfordre kommunerne til at tage det op og diskutere, om det er rimeligt, at man fortsætter de gamle traditioner og placerer det i skoletiden („Skoleledere ønsker kirken ud af skoletiden“, *Berlingske* 04-05-2012).

Fagligheden er under pres, og det er derfor ikke rimeligt, ifølge Balle, at kirken får „de bedste timer“, hvor skolen kan få mest muligt ud af undervisningen. Der italesættes en kamp om de „bedste timer“, hvor konfirmationsforberedelsen altså kommer i anden række, når der er pres på fagligheden. Det er dermed også en effektiviseringsstrategi, som ligger bag Balles argumentation. I konkurrencestaten skal skolen nemlig sikre lige muligheder til arbejde (gennem faglighed), hvilket er en konsekvens af, at arbejdsmarkedspolitikken har opdelt befolkningen i dem, der er i arbejde, og dem uden arbejde (Pedersen 2011). Derfor kommer konfirmationsforberedelsen („gamle traditioner“) i anden række, når det handler om at have fokus på faglighed frem for (religiøs) tradition. Dette bekræftes også af førnævnte rundspørge: 8 ud af 10 af de adspurgte skoleledere ønsker at få flyttet konfirmationsforberedelsen ud af skoletiden („Skoleledere ønsker kirken ud af skoletiden“, *Berlingske* 04-05-2012).

Uanset motivet vil udgrænsningen af konfirmationsundervisningen fra skolen, kunne betegnes som sekularisering eller for effektiviseringsargumentets vedkommende

en form for hypersekularisering. Hypersekularisering betegner her en form for sekularisering, som er et resultat af det senmoderne samfunds ekspressive individualisme, hvor globalisering nedbryder traditionelle lokale og nationale religiøse strukturer. Rationalet for dette effektiviseringsparadigme, som gennemstrømmer både offentlige og private organisationer, er en neoliberal diskurs, som har været en globalt dominerende ideologi de sidste par årtier (Martikainen og Gauthier 2013, 14-15; Pedersen 2011, 31-32). Det nødvendiggør studier i religion i kontekst af den økonomiske ordens forandringer og dens associerede ideologier. Ved at kigge på forandrende relationer mellem effektiviseringsparadigmer og religion er det muligt at finde en ny måde at tænke om religion i dag. Det kan betegnes som en hypersekularisering, fordi et særligt ideologisk-økonomisk rationale får primær status i forhold til visioner for forvaltningen af relationen mellem traditionel religiøs praksis og offentlige institutioner. En accelererende *hypersekularisering* i snæver forstand er resultatet – en sekularisering, som overskrider eller overdeterminerer den politiske vilje.

Nogle af de samme tendenser gør sig gældende i spørgsmålet om kristendomskundskab, som ikke direkte kan sammenlignes med konfirmationsundervisning, men faget har dog en historisk tilknytning til folkekirken, som stadig kommer til udtryk i fagets betegnelse og for så vidt også i fagbeskrivelsen. Den politiske italesættelse af faget gør for visse politiske positioner også gældende, at faget er essentielt for sammenhængskraften i det danske samfund, hvor folkekirken og den danske fortolkning af den evangelisk-lutherske lære spiller en afgørende rolle. Ca. 56 % af kommunalpolitikere mener, at fagets navn skal ændres til 'religion' med et bredere religionsfagligt indhold, mens kun ca. 31 % mener, at faget fortsat skal hedde 'kristendomskundskab' med det nuværende indhold. 10 % mener, at dette spørgsmål skal decentraliseres og besluttet på den enkelte skole, mens ca. 3 % mener, at faget ikke hører til i folkeskolen (jf. Tabel 2). Der er altså en ganske klar opbakning til et fag, som beskæftiger sig

med religion på den ene eller anden måde – derimod er der ikke enighed om, hvad faget skal indeholde, om end der er klart flertal for en ændring af fagets navn og indhold, samtidig er der også klare politiske forskelle at spore mellem de to politiske blokke (jf. Tabel 2).

Holdningen til religionsfagets navn stemmer overens med en generelt positiv holdning over for andre kulturer og religioner blandt kommunalpolitikere. Generelt er der en tendens til et flertal af kommunalpolitikere, som mener, at kommunale velfærdsopgaver løses bedst, hvis det foregår på et neutralt grundlag med enkelte folkekirkelige traditioner som en undtagelse (ex. jul). Der er generelt et flertal (63 %), som mener, at en pluralitet af kulturer og religioner er en berigelse for lokalsamfundet og samtidig afviser 82 % af kommunalpolitikere eksempelvis, at kommunen skal kunne nægte deltagere ved større kommunale arrangementer med begrundelse i livssyn, politisk tilhørsforhold eller religiøs overbevisning.

Konklusion

Man kan med Beckford spørge: er religion forsvundet fra det offentlige rum, kun for at genopstå i offentlige institutioner såsom skoler, hospitaler, plejehjem, fængsler, og militæret? Eller har det hele tiden været til stede i disse institutioner som i tilfældet med eksemplet konfirmationsundervisning? Hvordan er staten, den politiske sfære, kommuner, medier og civilsamfund forbundne og indbyrdes forbundne i den danske velfærdsstat? Snarere end fortolkningen af en „tilbagevenden af religion i den offentlige sfære“, er vi vidne til en situation, hvor religion er blevet et stridsspørgsmål mellem politikere og at politikere bruger det til egne formål, som Beckford beskriver det i Storbritannien. Den samme situation er tilsyneladende gældende i Danmark.

Det sidste spørgsmål er, om denne fremgangsmåde overdriber tilstedeværelsen og religionens indflydelse i det offentlige rum? Er det sådan, at privatiseringen af religion er gået i stå?

Tabel 2. Hvilket udsagn om faget kristendomskundskab i folkeskolen er du mest enig i?

	A+B+F+Ø	C+I+K+O+V	Lokalliste+UP	I alt
Faget skal fortsat hedde 'kristendomskundskab' med det nuværende indhold	15%	53,6%	17,9%	30,6%
Fagets navn skal ændres til 'religion' med et bredere religionsfagligt indhold	74,5%	30,2%	56,4%	55,6%
Det er op til den enkelte skole at beslutte	6,7%	14%	12,8%	10,0%
Faget hører ikke til i folkeskolen	2,9%	1,7%	12,8%	3,1%
Ved ikke	1%	0,4%	0%	0,7%
I alt	53,4%	40%	6,6%	100%

Måske overser dette perspektiv kontrasterende tendenser, hvor religion fortsat er privatiseret og individualiseret, og på samme tid synlig og offentlig? Måske er det i virkeligheden helt andre teorier, man skal anvende til at beskrive en udvikling, som kan beskrives så kontrasterende. På den ene side kan vi se tydelige tegn på, at kommunerne rationaliserer institutioner, så der bliver mindre plads til traditionelle måder at forvalte samarbejde mellem eksempelvis kirke og offentlige institutioner som ex. folkeskoler. Dette sker på grundlag af kommunalreformen, effektiviseringsprocesser i offentlige institutioner (*New Public Management*) og en offentlig forvaltning under transformation af en neoliberal diskurs. På den anden side kan synet på religion som et konfliktfyldt område både føre til en værdimæssig oprustning af majoritetens religion (folkekirken), men det kan også føre til en større fjendtlighed over for religion i det offentlige rum som sådan.

Tilbagekomsten af religion i den danske offentlighed skal forstås i sammenhæng med myndighedernes politik i forhold til partnerskabet mellem religion(er) og staten, samt modstand overfor disse to politikker. Et partnerskab som er sat under pres af både sekulære principper og et globalt neoliberalt politisk rationale, hvis konsekvens her betegnes som *hypersekularisering* og som kan vise sig at have større konsekvenser for forvaltningen af dette partnerskab end den traditionelle nationalt baserede sekularisme. Effektiviseringsparadigmer, hvis rationale er en neoliberal logik, transformerer måske religion i højere grad, end vi har været klar over, og det betyder, at den indledende overordnede hypotese i dette projekt, at den øgede offentlige fokus på religion også får konsekvenser på et lokalpolitisk niveau, er for simpel og utilstrækkelig til at beskrive de kontrasterende processer af sekularisering, hypersekularisering og pluralisme.

Referencer

Advice 2012. *Analyse af lobbyisme i Danmark. Erfaringer og holdninger til lobbyisme blandt politikere i Folketinget, Regioner og kommuner*. København: Advice.

Beckford, James A. 2010. „The return of public religion? A classical assessment of a popular claim“. *Nordic Journal of Religion and Society* (2010), 23 (2): 121-136.

Bellah, Robert N. 1967. „Civil Religion in America“. *Dædalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, Winter 1967, Vol. 96, No. 1, pp. 1-21.

Bellah, Robert N. 1975. *The Broken Covenant. American Civil Religion in Time of Trial*. New York: The Seabury Press.

Bellah, Robert N. and Phillip E. Hammond 1980. *Varieties of Civil Religion*. San Francisco: Harper & Row.

Berger, Peter L. (ed.) 1999. *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*. Grand Rapids, Mich.: The Ethics and Public Policy Center and Wm B. Eerdmans Publishing Co.

Blom-Hansen, J., Juul, T., Ibsen, M., & Mouritzen, P.E. 2012. *Fra sogn til velferdsproducent. Kommunestyret gennem fire årtier*. Odense: Syd-dansk Universitetsforlag.

Casanova, Jose 1994. *Public religions in the modern world*. Chicago: University Of Chicago Press.

Christensen, Leise *et al.* 2010. „Protestant Confirmation in European Perspective“ i: Collins-Mayo, Sylvia & Pink Dandelion (red.): *Religion and Youth*. Farnham, Surrey: Ashgate pp. 181-192.

Christoffersen, Lisbet 1998. *Kirkeret mellem stat, marked og civilsamfund*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.

DiMaggio, Paul & Powell, Walter W. 1991. „Introduction“ i: Powell, Walter W. & DiMaggio, Paul (eds.) *The New institutionalism in organizational analysis*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 1-40.

DiMaggio, Paul & Powell, Walter W. 1991. „The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organization Fields“ i: Powell, Walter W. & DiMaggio, Paul (eds.) *The New institutionalism in organizational analysis*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 63-82.

Fenger, Ole 1989. *Kirker rejste alle vegne 1050-1250. Gyldendal og Politikens Danmarks Historie, bd. 4*. Redaktion Olaf Olsen. København: Gyldendal.

Flyvbjerg, Bent 2010. „Fem misforståelser om casestudier.“ i: Svend Brinkmann og Lene Tanggaard (red.): *Kvalitative Metoder. En grundbog*. København: Hans Reitzels Forlag.

Green-Pedersen, Christoffer 2001, *New Public Management Reforms of the Danish and Swedish Welfare States. The role of different social democratic party strategies. Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, Vol. 15, No. 2, April 2002 pp. 271-294.

Habermas, Jürgen 2002. *Religion and Rationality. Essays on Reason, God, and Modernity*. Edited by Eduardo Mendieta. Cambridge: Polity Press.

Habermas, Jürgen 2006. „Religion in the Public Sphere“. *European Journal of Philosophy*, Volume 14, Issue 1, 2006:1-25.

Habermas, Jürgen 2008. „Notes on Post-Secular Society“. *New Perspectives Quarterly* (25) pp. 17-29.

Hammond, Phillip E. (ed.) 1985. *The Sacred in a Secular Age*. Berkeley: University of California Press.

Jacobsen, Brian Arly 2008. *Religion som fremmedhed i dansk politik: En sammenligning af italesættelser af jøder i Rigsdagstidende 1903-45 og muslimer i Folketingstidende 1967-2005*, Ph.d.-afhandling, København: Københavns Universitet.

Jacobsen, Brian Arly 2012. „De politiske partiers religionspolitik“ i: Lisbet Christoffersen, Hans Raun Iversen, Niels Kærgård og Margit Warburg (red.): *Fremtidens Danske Religionsmodel*, København: Anis, pp. 217-238.

Kersbergen, Kees Van, & Philip Manow 2010. „Religion.“ i: Francis G. Castles, Stephan Leibfried, Jane Lewis, Herbert Obinger & Christopher Pierson (red.): *The Oxford Handbook of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press. Date of access 10 Aug. 2014.

KL 2012: *Du kan gøre en forskel. Myter og fakta om kommunalpolitik*. Pjece udgivet af Kommunernes Landsforening.

Martikainen, Tuomas & François Gauthier (eds.) 2013, *Religion in the Neoliberal Age. Political economy and Modes of governance*. Farnham: Ashgate Publishing.

Pedersen, L. H., Houlberg K., Hansen S.W., Olsen A.L. & Bordacconi M.J. 2013. *Lokalpolitikernes rolle og råderum*. Kbh.: KORA.

Pedersen, Ove K. 2011. *Konkurrencestaten*. København: Hans Reitzel.

Rasmussen, Katja Nathalie 2009. „Konfirmationsforberedelse splitter skoler og præster“ i: *Det Grønne Område*, 2. juli 2009.

- Robertson, R. & Chirico, J. 1985. „Humanity, Globalization and Worldwide Religious Resurgence: A Theoretical Exploration“, *Sociological Analysis* 46: 219-242.
- Skolelov 1975. *Lov om folkeskolen af 26. juni 1975*.
- Skolelov 2014. *Bekendtgørelse af lov om folkeskolen af 20. juni 2014*.
- Steger, M. & Roy, R. 2010. *Neoliberalism: A very short introduction*, Oxford University Press, Oxford, United Kingdom.
- Undervisningsministeriet 2013. *Spørgsmål og svar om folkeskolen*. <http://www.uvm.dk/Uddannelser/Folkeskolen/Spoergsmaal-og-svar-om-folkeskolen>, set den 4. maj 2014.
- Ugebrevet A4 2012. *Politikere er vilde med sociale klausuler*. København: Ugebrevet A4.
- Voas, David and Rodney Ling 2010. „Religion in Britain and the United States“. In Park, A., Curtice, J., Thomson, K., Phillips, M., Clery, E. and Butt, S. (eds.) *British Social Attitudes: the 26th Report*, pp. 65-86. London: Sage.
- White, Stuart 2010. „Ethics“ i: Francis G. Castles, Stephan Leibfried, Jane Lewis, Herbert Obinger & Christopher Pierson (red.): *The Oxford Handbook of the Welfare State*. Oxford University Press, set 10. August 2014.

Noter

1. Undersøgelsen er udført i samarbejde med cand.mag. Katrine Wiladsen.
2. Jf. ex. den elektroniske spørgeskemaundersøgelse *Politikere er vilde med sociale klausuler*, Ugebrevet A4 (2012), hvor svarprocenten var på 28 inkl. helt eller delvist besvaret spørgsmål. Hvis delvist besvaret spørgsmål inkluderes i undersøgelsen om religion og kommunalpolitik ville svarprocenten komme op på 29 – delvise svar er dog ekskluderet af undersøgelsen af metodologiske hensyn. Der findes dog også undersøgelser, der når op på en højere svarprocent såsom Pedersen *et al.* (2013). I denne undersøgelse om lokalpolitikernes rolle og råderum nåede svarprocenten op på 33, hvilket skyldes bedre rekruttering af informanter via udsendelse af presmeddelelse om undersøgelsen, artikel i Danske Kommuner, notits i KORAs nyhedsbrev samt personligt brev til alle borgmestre om undersøgelsen (Pedersen *et al.* 2013, 8-9).
3. Repræsentanter fra A+B+F+Ø under ét har tilsyneladende en tendens til at svare hyppigere på spørgeskemaer end fra C+I+O+V jf. ex. Ugebrevet A4 (2012) og Advice (2012).
4. Interview er gennemført af stud.mag. Ane Brøgger medio 2013.
5. I Norge blev 64 % af alle 15-årige i 2012 konfirmeret (Den norske kirke 2013), og i Sverige var tallet 31 % af alle 15-årige i 2012 (Svenska kyrkan 2013)
6. Medierne interesserer sig levende for spørgsmålet, jf. ex. „Skolen og kirken“, *Viborg Stifts Folkeblad* 23-10-2010, „Præster og skoler i slagsmål om elever“, *Avisen.dk* 15-03-2011, „Skoleledere vil have kirken ud af skoletiden“, *JyskeVestkysten* 04-05-2012; „Præster usikre på konsekvenser af skolereform“, *Kristeligt Dagblad* 25-06-2013, „Borgmestre vil have konfirmanionsforberedelsen ud af skoletiden“ & „Leder: Konfirmation og konkurrence“, *Kristeligt Dagblad* 02-11-2013, „Biskop: Konfirmanionsforberedelse bør ligge i skoletiden“, *dr.dk* 02-11-2013, „Provst: Konfirmandforberedelse skal være i skoletiden“, *Midtjyllands Avis* 06-12-2013, „Rød og blå blok i kamp om konfirmation“, *Kristeligt Dagblad* 18-12-2013, „Kritik af minister for at svække bånd mellem kirke og skole“, *Kristeligt Dagblad* 06-05-2014, „Skolereform kan koste folkekirken konfirmander“, *Kristeligt Dagblad* 08-05-2014
7. Jf. „Våbenhvile i konfirmand-krigen“, *Lokalavisen* 04-05-2010.